
*Л.Б. Стручкова-Гуменна,
здобувач Інституту соціології НАН України;
А.В. Пугач,
магістр філософії*

ДУХ ПІДПРИЄМНИЦТВА В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розвиток громадянського суспільства в Україні є основою та гарантом незворотності демократичних перетворень. Без самоорганізації громадян, багатоманітності форм громадянської ініціативи та впливу на державу влада неминує набувати деспотичного, тоталітарного характеру. Лише завдяки громадянському суспільству влада стає захисником громадянських свобод.

Такий підхід дає можливість бачити громадянське суспільство, передусім, як систему незалежних від влади суспільних інституцій та відносин, громадських формувань, що відіграють значну стабілізуючу роль у демократизації суспільства, беруть участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем, підвищують у громадській свідомості цінність й авторитет права, сприяючи реалізації прав громадян в усіх сферах суспільного життя, цементуючи, таким чином, взаєморозуміння між державою та соціумом.

Особливу роль у процесі становлення громадянського суспільства відіграє середній клас, адже саме він у будь-якому суспільстві є основним соціальним носієм культури, агентом та гарантом її збереження та відтворення. Люмпенам та олігархам реально діюче (а не декларативне) громадянське суспільство з відповідним типом культури непотрібне. Підприємці ж зацікавлені у рівноправних відносинах в системі держава – суспільство – особа, у єдиних “правилах гри”, у силі закону для всіх громадян. Саме підприємці є важливою складовою середнього класу. А нерозвинутість останнього є суттєвою перешкодою реального функціонування громадянського суспільства.

Різні аспекти цієї проблеми досить широко висвітлені як в зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі. Це праці Дж.Александера, М.Вебера, Е.Дюркгейма, П.Дракера, Р.Мертон, Т.Парсонса, П.Сорокіна, А.Тоффлера, Ю.Габермаса та ін. Значна увага до цієї проблематики приділяється такими дослідниками, як Є.Головаха, В.Пилипенко, С.Макеєв, В.Степаненко, В.Приходько, І.Бекешкіна та ін. Втім, незважаючи на значну кількість праць з даної проблематики, все ж малодослідженим залишається підхід, який би поєднував дух підприємництва з процесом становлення громадянського суспільства.

Серед економістів існує думка, що підприємництво має місце лише у сферах, де функціонують товарно-грошові відносини. Саме в цих сферах і створювались умови для розвитку підприємництва. Й.Шумпетер так визначив функції підприємництва: 1) впровадження нових видів технології і форм якості товарів; 2) виробництво та впровадження нових видів продукції; 3) створення нових господарських організацій; 4) відкриття нових ринків збуту; 5) пошуки нових місць і засобів придбання сировини та матеріалів [4, 99]. Водночас підприємництво невідривно пов'язане з інновацією та готовністю до ризику.

Підприємництво – це спосіб життя. Ринок ефективно працює лише тоді, коли існує культурна та психологічна готовність до відповідального, чесного ринкового підприємництва, коли в культурі наявні певні аналоги веберівського “безкорисливого” капіталізму. Без такого культурного підґрунтя ринок може стати ще одним джерелом його злиднів, а не джерелом добробуту. Таким чином, у сучасному підприємстві переплетені економічні й позаекономічні елементи, пов'язані зі змінами в системі цінностей і

поведінки, в демографічній ситуації, інституційній структурі й освіті, та ін. Все це вимагає поглибленого аналізу для розуміння сутності цього феномена.

Сьогодні існує потреба у створенні ефективної взаємодії економічних і соціальних інституцій. І саме дух підприємництва, поведінка підприємців має вирішальне значення. Необхідне осмислення суперечностей, що виникають у сфері сучасної підприємницької діяльності. Великий бізнес, маючи підтримку владних сил, отримує величезний прибуток, частина якого залишається в “тіні”, він також монополізує ринки. Прагнення до збагачення і до влади представників великого бізнесу витісняють можливість приносити користь суспільству. Середньому та, особливо, дрібному підприємству залишається стиснутий простір для ведення власної діяльності, причому їх ризики значно зростають.

Несправедлива приватизація, численні злочини, тіньова сфера, відтворення класу надбагатих і масової бідності – це ознаки “дикого”, архаїчного капіталізму. Головним елементом такого капіталізму Ф.Бродель вбачає гру, спекуляцію, ризик, шахрайство, використання звичних механізмів й інструментів ринку для функціонування цього ринку. При цьому під вдаваною простотою слова “гра” виявляються різноманітні й суперечливі конкретні реальності – гра прогнозована, гра правильна, гра законна, гра навиворіт, гра шахрайська [1, 587]. На відміну від ринку, фундаментальний принцип якого протилежний спекулятивним “іграм обміну”, світ капіталізму – це світ спекуляції, “мутна вода”. Якщо ринок – це сфера невеликих, але передбачуваних, а тому надійних прибутків, то сфера капіталізму характеризується великими прибутками та їх коливаннями. На противагу ринку, де принцип еквівалентності підкріплюється законом конкуренції, яка підпорядковується досить суворим “правилам гри”, які тлумачаться однозначно, основний закон капіталізму – монополізм, який утверджується його агентом для себе, але виключає його у конкурентів. Капіталістична стихія – це стихія насильницького нав’язування “контрагентам” власних цін, при цьому інструменти економічного примусу пов’язані з політичним тиском, характер якого постійно змінюється залежно від умов боротьби за монополію на ринку. А використання сили у сфері ринкових механізмів руйнує “горизонтальні” зв’язки, що утворюють ринок, замінюючи їх вертикальними, які мають позаринковий характер.

Відбувається змішування економіки й політики, де остання відіграє все більшу роль, поки не оберне економіку у своє слухняне знаряддя. При цьому держава, виступаючи в якості “гаранта” капіталістичного розвитку з властивою йому тенденцією до монополізму, виявляється водночас і знаряддям придушення свободи. Підприємці, орієнтовані на ринок, намагаються протистояти монополістським деформаціям, апелюючи до держави як захисника вільної конкуренції, проте зіштовхуються з нею, як з “гарантом монополії”. Така суперечливість посилює, зокрема, й соціальну нерівність.

Загострене сприйняття матеріальної нерівності формує “ідеологію нечесного багатства” у знедолених груп. Основні постулати цієї ідеології: багаті – це люди не лише нечесні, а й ворожі до народу, вони розкрадають країну, не цінують власний народ. Очевидно, ця ідеологія має компенсаторний характер, та від цього не стає меншим закладений в ній потенціал відчуження. Розкол суспільства на бідних і багатих не може сприяти ні консолідації між людьми, ні національній єдності. Проблема бідні – багаті може бути пом’якшена шляхом зміцнення середнього класу та утвердження соціальної держави. Люди дедалі більше відчують, що приватна власність їх не з’єднує, а навпаки, роз’єднує, що вона менше їм дає, ніж забирає. Соціологічний моніторинг, що його проводить Інститут соціології НАН України, дає таку картину оцінки респондентів приватизації промислових підприємств (табл. 1) [6, 145–146].

Таблиця 1. Оцінка приватизації підприємств

Варіанти	Скоріш е негативно	Ва жко	Скорі ше
----------	-----------------------	-----------	-------------

		сказати	ПОЗИТИВНО
Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність малих підприємств?	28,6	27, 3	43,4
Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність великих підприємств?	67,2	21, 8	10,6

Отже, спостерігаємо: більшість опитаних схвалює приватизацію малих підприємств і не схвалює – великих. Очевидно, громадяни України стали дедалі краще розбиратися у питаннях приватизації, зрозумівши, що вона несе вигоду не їм, а приватним власникам, до того ж утаємниченим способом, тобто таким, що здійснюють не публічне, а таємне володіння привласненими об'єктами. Цю непрозорість приватизації саме і передбачали її автори та організатори, розуміючи, що таїна власника – дуже вигідна їм. З одного боку, вона дала власникові необмежену змогу не публічно й поза правовим полем збагачуватися, а з іншого, – легше ховатися в “тінь” і не нести соціальної відповідальності за “тіньовий” капітал. Масовою свідомістю визнається легітимним лише багатство, зароблене власною працею. Принцип непорушності приватної власності не вкорінений в моралі й не підтверджується практикою буденного життя, яка свідчить про факти його порушення державою та підконтрольними державі інститутами. Можна очікувати, що становлення середнього класу – дрібних власників – зумовить трансформацію самоідентифікації майнового типу.

З огляду на це, важливо мати оцінку розвитку приватного підприємництва. Респондентам пропонувалось питання “Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?”. Відповіді розподілилися таким чином: зовсім не схвалюю – 7,8%, скоріше не схвалюю – 11,9%, важко сказати, схвалюю чи не схвалюю – 22,2%, скоріше схвалюю – 36,0%, цілком схвалюю – 18,4% [7, 429]. Отже, переважна більшість населення – майже 55% – схвалює розвиток бізнесу. Водночас значна частина респондентів не визначилась з цього питання, що свідчить про недостатнє розуміння сутності підприємництва та його ролі в суспільному житті, а також про низький рівень економічної культури.

Говорячи про взаємодію держави, суспільства та підприємництва, не можна не спинитись на проблемі взаємовідношення етики та бізнесу. Багато з етичних проблем, що стоять перед бізнесом, є суперечливими. Питання ускладнюється також тим, що моральні концепції є самі по собі суб'єктом філософської суперечності. У ситуації, коли відсутня згода щодо моральних принципів, етичні проблеми в бізнесі стають точками політичної суперечності. При цьому групи підприємців організуються і здійснюють тиск на уряд, щоб примусити його змінити певні закони бізнесу. Отже, йдеться не про силу моральних переконань, а про цінності тих, хто здатен здійснювати сильний тиск у сфері політики.

Законотворча діяльність з питань приватизації, перерозподілу власності, оподаткування, ліцензування, експорту та імпорту тощо здійснюється під впливом представників великого бізнесу, інкорпорованих до системи влади, які відстоюють, насамперед, приватні інтереси. Дрібні підприємці, хоча і позбавлені бюрократичних перешкод створення власного бізнесу, відчувають труднощі ведення господарської діяльності за встановленими “правилами гри”, у вирішенні спорів вони неспроможні відстояти свої інтереси в органах судової влади.

У малого і середнього бізнесу немає реальних можливостей впливати на характер і процес прийняття рішень, оскільки відсутні необхідні для цього особисті зв'язки з чиновниками апарату і фінансові ресурси для “купівлі” політиків та засобів масової інформації. Стурбовані проблемою виживання, ці підприємці, насамперед, прагнуть адаптуватись до існуючої ситуації. Одні займаються підкупом і корупцією посадових осіб; інші, користуючись особистими зв'язками, роблять спробу створити вигідніші умови для особистого бізнесу; треті, що не вірять у можливість виживання в країні, переводять

капітал за кордон і емігрують. Великі бізнесмени використовують механізми політичного тиску та нерідко беруть особисту участь у політиці.

В соціальній структурі законодавці, вищі державні службовці, керівники великих підприємств належать до верхнього класу, частка якого становить близько 3%. Структура середнього класу включає власників – дрібних і середніх, та новий середній клас – менеджери. Переважна більшість українського населення (70%) сконцентрована в двох нижніх верствах. Частка населення, що відносить себе до “соціальних низів”, в Україні досить значна – 16,8% проти 0,9–4,6% на Заході, а частка тих, хто ідентифікує себе із середнім класом, – мала порівняно з економічно благополучними країнами – 35,8% проти 45,1–66,9% на Заході [5, 17]. Суб’єктивна належність людини до того або іншого соціального класу визначається такими критеріями, як дохід і матеріальний добробут сім’ї, рівень освіти людини та її соціальне походження, трудовий статус (професія, посада, рівень кваліфікації) та культурні чинники (стиль життя, споживання, проведення дозвілля тощо).

Згідно з висновками О.Симончук, незважаючи на те, що “базовим класом” українського суспільства все ще залишається нижній клас, спостерігається позитивна динаміка, а саме: частка середнього класу зростає, частка ж нижчого класу, навпаки, знижується [5, 20]. Проте “архітектура соціальної будови” (П.Сорокін) в Україні й досі значно відрізняється від її західного аналога, насамперед, через наявність надто великої частки соціальних “низів” і недостатності середнього класу. Підприємницький клас породжується деякими соціальними групами, і в ньому виділяються (залежно від стартових рівнів цих груп) певні підгрупи, котрі відрізняються за способами первинного накопичення, розмірами капіталу, соціальним статусом, можливостями впливу на громадську думку.

Як зауважує В.Пилипенко, підприємництво в Україні розвивається переважно у межах державних структур, в яких мотиви влади мають більше значення для просування, ніж мотиви досягнення. За таких умов уміння діяти в цьому колі може стати в нагоді більше, ніж уміння вести справи за класичною, західною схемою підприємницької діяльності. Можна припустити, що у підприємців значне вираження мотиву влади за вітчизняних умов для успіху їхньої діяльності матиме більше значення, ніж мотив досягнення [4, 135]. Мотиви підприємця мають вирішальний вплив і на прийняття рішення про створення фірми, і підкреслюють його цілі.

За нових економічних реалій становлення середнього класу великою мірою залежить від виваженості політики у сфері підприємництва, соціального захисту населення тощо. Політика держави щодо забезпечення соціальної захищеності працівників може і повинна базуватись на основі взаємної відповідальності, взаємних зобов’язань. При цьому головним у соціальній політиці держави повинен бути обов’язок держави гарантувати законодавчо, соціально й економічно нормальні умови для самостійного життя працівників, свободу вибору життєвого шляху, сфери діяльності, свободу нести повну відповідальність за свої дії.

Разом з тим, в ситуації, коли структури влади виявляються нездатними вирішувати проблеми суспільства, зокрема, і підприємців, та бути носіями морального авторитету, неформальні зв’язки беруть на себе численні функції підтримки життєздатності та розвитку соціуму, а саме: інтеграцію спільноти й артикуляцію її інтересів; “засвоєння правил” – інтерпретацію в колі “своїх” нових умов життя, пояснення того, як вести бізнес з найменшими втратами та ризиками; захист. Стратегії, орієнтовані на неформальні зв’язки, корисні завдяки їх гнучкості, проте несуть в собі немалий деструктивний потенціал, підмінюючи інституційні зв’язки особистісними. Деструктивна складова в такій соціальній практиці полягає в тому, що формуються непрозорі, нефіксовані, непідвладні регулюванню законом правила, іншими словами, “неписаний закон”. Такі тіньові практики складаються в усіх сферах: починаючи з неофіційних угод з підприємцем

про режим й оплату праці, закінчуючи зверненням в разі потреби до бандитів, що стали тіньовими паралельними структурами влади.

В суспільстві, де головною метою життя стали гроші, гідність замінюється безчестям, а люди стають засобом для досягнення політичного капіталу й економічного благополуччя невеликої частини цього суспільства, життя більшості громадян ускладнюється. Втім, можновладці готові утримувати владу будь-якою ціною. На жаль, справа доходить до прямого насилля, але частіше, найнявши політичних “шоуменів”, вони демонструють можливості сучасної технології влади як брутальні і спекулятивні. Незважаючи на проголошення демократичних принципів, людина залишається об’єктом маніпуляції з боку влади, яка керує ним вже не тільки батоном, а й пряником. Виявляється, гроші не лише звільняють, а й поневолюють людину, позбавляють її свободи. Усі соціальні цінності людина змушена вимірювати грошима, стає хитрішою й сильнішою, оскільки ці якості виявляються необхідними для виживання в сьогоденному суспільстві. Щодо виживання, то держава не гарантує нічого, крім мінімальної заробітної плати, значущої лише в якості бюрократичних вираховань. Можна говорити не лише про розрив етичних зв’язків держави з “населенням”, а й про розрив стратегій виживання останнього – з державою. Такий подвійний розрив зумовлює, зокрема, відчуження населення від влади, недовіру до державних інститутів та чиновників, зниження рівня визнання існуючої влади “своєю”, “близькою до народу” і навіть “законною”. Водночас, зростає почуття безвиході, незахищеності, самотності. Постає складна дилема: з одного боку, демократія обіцяє економічну й політичну свободу, з іншого, – реальним результатом демократичних перетворень стала аномійна деморалізованість, яка поширюється в ситуації беззаконня. Виходом із “розірваного світу” може стати здатність людини і суспільства до самозмінювання, а отже, – до саморефлексії й самоорганізації.

Підкреслимо, моральність керівництва країни, на нашу думку, має більш високу цінність, ніж професійні знання, вік, партійна належність. Саме від моральності залежить здатність викликати довіру в суспільстві. Водночас, моральний фактор є одним із головних важелів підвищення ефективності економіки. Численні соціологічні дослідження засвідчують, що в масовій свідомості населення сформувалося розуміння: висока моральність, передусім, правлячої еліти, є неодмінною умовою успіху демократичних і ринкових трансформацій суспільства. А критерій моральності – не “мовний патріотизм” і запевнення в любові та вірності діючому Президенту, незалежно від того, хто ним є, а досягнення в економічному розвитку країни, господарський успіх [2, 4–7].

Таким чином, можна стверджувати, що і стан економіки, і здійснення реформ визначаються ментальними, соціально-психологічними рисами людей. Як зауважує щодо цього Ю.Пахомов, саме від панування духу над матерією (в тому числі економічною) вирішальною мірою залежить успіх реформ [3, 50–71]. З іншого боку, на економічну свідомість і поведінку людей суттєвий вплив має загальний стан суспільства (у випадку України – кризовий), який характеризується невизначеністю, суперечливістю та непередбачуваністю, зумовлює формування суперечливої свідомості та діяльності людей. Очевидно, що об’єктивне і суб’єктивне в житті переплелось так тісно, що зміни в одній ланці цього ланцюга дуже швидко позначаються на іншій, і навпаки. Оцінюючи українські реалії, можна сказати, що зростання кількості власників гальмується як дефіцитом економічної культури, так і складністю всієї економічної ситуації. Найважливішими факторами розвитку підприємництва є ліквідація корупції, запровадження реального верховенства права і закону, створення ефективної податкової системи та досконалішої банківської системи, сприяння розвитку нових приватних підприємств, залучення прямих іноземних інвестицій тощо.

Отже, з розвитком підприємництва в державі виникає нова соціальна сила. Основне завдання людей бізнесу полягає у формуванні незалежного економічного простору. Повноцінними соціальними акторами підприємці зможуть стати лише тоді, коли сформується громадянське суспільство. У такому суспільстві економіка і політика існують

як автономні сфери життя і складається механізм, який забезпечує представництво різноманітних соціальних інтересів на політичному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бродель Ф.* Игры обмена. – М., 1988.
2. *Ворона В.* Щоб Україна була багатю, люди мають бути моральними // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – К., 2006.
3. *Пахомов Ю.* Україна на роздоріжжі: Вектори і значення перетворень // Політична думка. – 2001. – № 3.
4. *Пилипенко В.Є.* Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура. – К., 2005.
5. *Симончук О.* Статусні самооцінки населення України у порівняльному та часовому контекстах // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг.
6. *Тарасенко В.* Суспільство альтернатив // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг.
7. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг.